

«Un home d'estrany e incògnit idioma»: els mapes de les llengües

Josep M. Nadal

Catedràtic de Filologia Catalana de la Universitat de Girona

[...] la varietat o multiplicitat de llengües [...] és contrària a la pau i societat humana, pués s'estranyen i divideixen uns d'altres los d'idioma diferent [...] i amb major familiaritat i carinyo tracten a un gos que a un home d'estrany e incògnit idioma [...].¹

1. A principis del segle XIV Dante ens va oferir un cas ben singular de reflexió teòrica sobre territoris i llengües. En el *De vulgari eloquentia*, quan estudia la Romània, diu el següent: «A la resta d'Europa [...] s'estengué un tercer idioma, que ara es divideix en uns altres tres, perquè uns per afirmar diuen *oc*, uns altres *oïl* i uns tercers *sí*, com els hispans, els francesos i els italians [...]»² Explica, més tard, que una il·lusió d'estabilitat oculta la inevitable variació diacrònica i sincrònica «perquè el canvi gradual de les coses és difícil de percebre i, com més llarg és el temps necessari per adonar-nos que una cosa canvia, més tendim nosaltres a considerar-la estable».³ Dante, finalment, ens explica què pretenia, teòricament, amb el seu llibre i, pràcticament, amb la seva obra poètica: superar la variació lingüística del territori del *si* amb un *volgare illustre* comú. La tasca no era fàcil perquè la llengua, el *volgare illustre* que Dante

1. Agustí EURA, «Controvèrsia sobre la perfecció de l'idioma català, entre 1724 i 1731», a F. FELIU *et al.* (ed.), *Tractar de nostra llengua catalana: Apologies setcentistes de l'idioma al Principat*, Vic, Eumo, i Girona, Universitat de Girona, 1992, p. 71.

2. Cito la versió catalana de Josep Gómez Pallarès: Dante ALIGHIERI, *De vulgari eloquentia*, versió bilingüe, Vic, Eumo, i Girona, Universitat de Girona, 1995, VIII.1, p. 77-78. Segurament aquesta participació triple es relaciona amb el record persistent del tractat de Verdun (any 843), quan Lluís I, fill de Carlemany, va repartir l'imperi entre els seus tres fills: Lluís II, Lotari i Carles (vegeu Bernard QUILLIET, *La France du beau XVIe siècle*, París, Fayard, 1998, esp. les p. 19-23).

3. Dante ALIGHIERI, *De vulgari...*, IX.1, p. 83.

compara a una pantera, no pot trobar-se en la realitat empíricament observable sinó que s'ha de buscar, utilitzant mètodes més racionals, en un nivell més abstracte: «Després d'haver batut els boscos i els prats d'Itàlia sense haver trobat la pantera que empaitem, haurem de seguir-li el rastre *amb mètodes més racionals* si volem encaçar-la i ser prou hàbils per fer caure a les xarxes ben nuades del nostre enginy aquesta fera que flairem per tot arreu però que no veiem enlloc.»⁴ Els *mètodes més racionals* de què parla Dante expliciten fins a quin punt era conscient que la llengua només podia ser producte d'una «invenció», un producte de la política.⁵

Què era, per al Dante de començaments del segle XIV, la «llengua italiana»? «[...] el vulgar il·lustre, cardinal, àulic i curial⁶ d'Itàlia és el de totes les ciutats sense ser patrimoni exclusiu de cap; és aquell, en definitiva, a partir del qual podem mesurar, sospesar i comparar tots els vulgars municipals dels italians.»⁷ Els conceptes d'*il·lustre*, *cardinal*, *àulic* i *curial* havien de convertir el *volgare illustre* en aquell referent a partir del qual «tots els vulgars municipals giren i tornen a girar, es mouen o s'aturen» i que, en conseqüència, regula el control social. La llengua, així, es carrega de normativitat. I era la llengua escrita la que protagonitzava el procés que havia de fer possible la *reductio ad unum* de la variació oral, i en aquest sentit els escriptors —Dante també, i n'era ben conscient— tenien un paper demiúrgic fonamental. Les reflexions teòriques de Dante van ser una excepció i no van tenir cap continuïtat fins dos segles més tard. Però no deixa de sorprendre que coincideixin en el temps amb pràctiques lingüístiques rellevants, com les del mateix Dante amb la *Divina Comèdia*, produïdes a d'altres territoris: d'una banda, amb la plenitud de la koiné literària occitana, i, de l'altra, amb figures lingüísticament tan fonamentals com Alfons X de Castella o Ramon Llull. No crec que aquesta coincidència en el temps sigui casual. Més aviat tot ens fa pensar que el pas del segle XIII al XIV representa un primer moment fonamental en la construcció de les llengües romàniques.

4. Dante ALIGHIERI, *De vulgari...*, XVI.1, p. 105. El subratllat és meu.

5. Dante ALIGHIERI, *De vulgari...*, IX.1, p. 85.

6. «Il·lustre» perquè «el vulgar de què parlem és sublimat pel magisteri i pel poder i enalteix els seus amb honor i glòria»; «cardinal» perquè «tots els vulgars municipals giren i tornen a girar, es mouen o s'aturen segons ho fa aquest [el *volgare illustre*], que es revela, d'aquesta manera, com un veritable pare de família»; «àulic» perquè «si nosaltres, els italians, tinguéssim cort, la llengua de palau seria aquesta»; i «curial» perquè «la curialitat no és altra cosa que una mesurada norma de les coses que cal fer» i, encara que «a Itàlia no hi ha cúria, en el sentit d'una cúria unificada com la del rei d'Alemanya», també és cert que «no li manquen membres» que «estan units sota la divina llum de la raó». Probablement es refereix als poetes, que són els que han de crear el *volgare illustre*. Dante ALIGHIERI, *De vulgari...*, XVIII.1, p. 111.

7. Dante ALIGHIERI, *De vulgari...*, XVI.1, p. 107.

2. Si les llengües són una construcció històrica, aleshores són «contingents». Aquesta afirmació qüestiona obertament la idea que les llengües són objectes naturals preexistents que els homes trobem i fem servir i que, a més, de tant en tant també estudiem i descrivim. I tot sembla indicar que la reflexió lingüística i els seus resultats més impactants (les gramàtiques i els diccionaris) són una part fonamental, encara que no l'única, de la construcció de la llengua (com a representació).⁸ Dit d'una altra manera: la llengua que les gramàtiques diuen que descriuen innocentment és la llengua oficial, inicialment l'escripta, precisament aquella llengua destinada a substituir, ni que sigui en la percepció, els idiomes naturals que parlem habitualment. Per això en el procés de construcció apliquem a la llengua valors positius, i a la resta (els dialectes) valors negatius, que esdevenen una part fonamental del convit a fer-se seva la llengua i a abandonar la resta.

Vull destacar que *llengües*, en el sentit que he donat a aquest terme en aquestes reflexions, i *dialectes*, en el sentit de sistemes que fem servir en la comunicació espontània, no són el mateix: aquests, que a partir d'ara anomenaré *idiomes naturals*, fan referència a la realitat empíricament observable, i aquelles, si em permeteu de robar-ne l'expressió als psicòlegs socials —i ja sé que, fent-ho, corro el risc de demostrar que no en sóc expert—, fan referència a *la seva representació*,⁹ que és l'espai d'aquella racionalitat que reclamava Dante. I no hauríem d'oblidar que la representació té un sentit utòpic que la dota del dinamisme necessari per a transformar mimèticament la realitat més immediata.¹⁰ En aquest sentit, el constructe pot ser una anticipació de la realitat desitjada i les «regles» que aparentment només el «descriuen» moltes vegades són *regles constitutives*. Per això la distinció entre «realitat» (els *idiomes naturals*) i «representació de la realitat» (les *llengües*) és una distinció fonamental per als historiadors de la llengua. De fet és allò que ens permet d'explicar que la discriminació només és possible en el nivell de les llengües, i no en el dels idiomes naturals, que és el de la comunicació espontània. En aquest sentit, «la història de les llengües» no és altra cosa que l'estudi de les projeccions dels idiomes naturals en un mapa de llengües (un dels possibles) i que la «mort», el «naixement», la «divisió», etc., de les llengües es produeixen en aquest nivell i han d'incloure la relació dinàmica que mantenen amb el nivell dels idiomes naturals. Una pri-

8. Vegeu Sylvain AUROUX, *La raison, le langage et les normes*, París, PUF, 1998.

9. Vegeu Peter L. BERGER i Thomas LUCKMANN, *La construcción social de la realidad*, Buenos Aires, Amorrortu, 2001 (la primera edició castellana és de 1968). Vegeu també Denise JODELET, «La representación social: fenómenos, conceptos y teoría», a S. MOSCOVICI, *Psicología social, II*, Barcelona, Paidós, 1986, p. 469-494.

10. Peter L. BERGER i Thomas LUCKMANN, *La construcción...*, p. 25.

mera constatació: els mapes de llengües han de considerar-se propostes intencionades per a transformar la realitat dels idiomes naturals i, per tant, formen part de l'aparell amb què es construeixen les mateixes llengües. Això és fonamental. Els «idiomes naturals», per tant, es projecten en un mapa de llengües, i és a través d'aquest mapa filtre que mirem (i creem) el món lingüístic. Zygmunt Bauman ha destacat el mateix amb relació als mapes territorials: més que reflectir els territoris, els mapes, moltes vegades, els fan possibles.¹¹ Perquè els mapes, moltes vegades, més que conformar-se a enregistrar perfectament la imperfecció existent en el territori (i els idiomes naturals, és a dir els dialectes, són, en aquest sentit, una imperfecció!), el que fan és incrustar en la terra el grau de perfecció que primer s'ha aconseguit sobre el paper (el món de la racionalitat que proposava Dante, que és on hi ha les llengües).¹² Per això són tan importants els mapes de les llengües i les disputes que generen.

3. Quan, per què i com es va produir el procés de construcció de les llengües (europees)? Dit d'una altra manera, quan comença *la guerra dels mapes de llengües*? Jo penso que quan, per raons extralingüístiques, van aparèixer *uns espais de comunicació* que van fer necessari, per a cada un, *un lecte comú per a l'intercanvi* amb el qual superar alguna o algunes de les dimensions de la variació (temporal, geogràfica o social) i quan es van desenvolupar plenament *les tecnologies* (l'escriptura, inicialment, però després, i d'una

11. Zygmunt BAUMAN, *Globalització: Les conseqüències humanes*, Barcelona, Pòrtic, 2001. Especialment el capítol 2: *Guerres de l'espai, crònica d'una carrera*, p. 63-116. Vegeu també Joan NOGUÉ I FONT, *Els nacionalismes i el territori*, Barcelona, El Llamp, 1991.

12. Zygmunt BAUMAN, *Globalització...*, p. 73. Sobre aquesta projecció del mapa sobre la realitat física del territori, m'ha semblat extraordinàriament interessant el llibre *Presència de Catalunya*, que la Generalitat de Catalunya va editar el 1938 per als soldats catalans que lluitaven al front, reeditat el 2004 pel Departament de Política Territorial i Obres Públiques, amb un pròleg de Joaquim Nadal (p. I-VI). Hi podem llegir, per exemple, els fragments següents extrets de l'*Elogi del paisatge català*, de Pere Coromines (p. 209-215): «El paisatge és tot el món exterior que ens entra a l'ànima i la fecunda per l'avidesa dels sentits, per aqueixa fam inexhaurible del mirar i de l'oïr i del tocar i de l'olorar i del gustar. Aqueixa avidesa que no sols és fam, sinó també set, i deler i pruija i desfici i anhel de l'ànima i passió. I això fa que *tota cultura, embolcada en les formes lògiques del llenguatge, recull les experiències d'aquies conubi de l'home amb el seu paisatge i les sintetitza i generalitza en el denominador comú de la nació*» (p. 210). «Essent, doncs, com un producte secular del nostre paisatge, cap humana contingència no pot impedir a la raça catalana el compliment del seu destí. Perquè fins si fos tan gran la nostra desventura que la gent catalana fos del tot dominada, esclavitzada i totalment destruïda, i no restés ni una dona catalana per a parir, amb la sang dels vencedors, amb aqueixes o unes altres aparences, *el nostre paisatge tornaria a produir amb els segles una altra raça tan essencialment catalana com la nostra*» (p. 215). El subratllat és meu.

manera determinant, la impremta) que havien de fer possible la construcció d'aquest *lecte* comú. Hi he insistit altres vegades: el text escrit i el text oral sempre mantenen una relació equívoca, regulada per normes, que permet que diversos textos orals es projectin en un únic text escrit. I això és veritat tant en l'escriptura no alfabètica i com en l'escriptura alfabètica. Per això l'escriptura, en els inicis, va ser la peça clau del procés de construcció de les llengües europees: l'equivocitat de la relació lletra/so permetia d'esborrar del mapa (només del mapa, és clar) les diferències dialectals i fer creure que existia, de veritat, la llengua. I no només en aquell temps. Avui és el mateix.

Però, quan es van produir les circumstàncies favorables per a la construcció de les llengües? Dit d'una altra manera: quan va aparèixer un espai de comunicació que feia necessària la llengua? No tots els historiadors situen la construcció de les llengües europees a la mateixa època.

a) Els historiadors de la llengua solem afirmar (o hem solgut fer-ho) que va ser entre els segles VIII i IX quan «van néixer» les llengües romàniques. I això ens situa generalment en el corrent «perennialista». Aquesta explicació, que és enormement insatisfactòria, sempre ha anat acompanyada de la necessitat de trobar un *primer document* amb el qual datar l'acte de naixement de les llengües.¹³ Un primer testimoni que ha de ser antic (com més millor!), però que no ha de ser massa diferent de la llengua de després. La llengua, com la nació a la qual s'associa, necessita aparentar i fer creïble la perennitat. És l'*externalització*, amb les seves característiques fonamentals: antiguitat i continuïtat. Els psicòlegs socials i els sociòlegs del coneixement n'han parlat a bastament. També els poetes:

Ah, joves llavis desclosos després
de la foscor, si sabíeu com l'alba
ens ha trigat, com és llarg d'esperar
un alçament de llum en la tenebra!
Però hem viscut per salvar-vos els mots,
per retornar-vos el nom de cada cosa,
perquè seguíssiu el recte camí
d'accés al ple domini de la terra.

.....
Ara digueu: «Ens mantindrem fidels
per sempre més al servei d'aquest poble.»¹⁴

13. Jordi BRUGUERA, «La llengua de les "Homilies"», *Llengua Nacional*, núm. 48 (III trimestre 2004), p. 20-22.

14. Salvador ESPRIU, «Inici de càntic en el temple», a *Les cançons d'Ariadna*, 1949. El subratllat és meu.

La perennitat suposada de la llengua, que ens la vol fer, així, un objecte natural i ahistòric, suggereix una reflexió interessant. Pot relacionar-se aquesta pretesa perennitat de la llengua i de la nació amb la temporalitat dels individus que la formen, que esdevenen, així, anelles fràgils, però imprescindibles, d'una cadena percebuda com a perenne? És possible que els homes trobem sentit a la nostra existència en la transmissió als nostres descendents d'allò que hem rebut dels nostres avantpassats? És a dir, que trobem una resposta en la conversió momentània en els guàrdies de la perennitat de la llengua? Will Kymlicka ha donat algunes explicacions a aquesta necessitat: en primer lloc, la identitat cultural determina «els límits d'allò que és imaginable» i, doncs, ofereix opcions significatives; la identitat cultural, a més, proporciona un «ancoratge per a l'autoafirmació de les persones i la seguretat d'una pertinença estable sense haver de realitzar un esforç massa gran»; finalment, «la transmissió de la identitat cultural ajuda a assegurar els vincles intergeneracionals».¹⁵ El poema següent, escrit en nàhuatl i castellà, reflecteix prou bé la idea que els homes podem trobar en la perennitat de la comunitat i de la llengua que se li associa un agafador per a superar el desconcert amb què mirem la mort:¹⁶

A t'ane'u naajil a pixán
 Tumen ti' kuxa'an a laats'ilo'ob.
 Ti'e úuchben xa'anilnaaj,
 U k'a'sal a ka'ajtalil
 Ku p'aatal a t'an.
 Le beetike',
 Ma'a uok'tik u kúmil a wíinklil
 Mix a yok'tik u kúmil a pixán.
 A wíinklil,
 Máantadz ku p'aatal ti'u yich a páalal;
 A pixane'
 Máandatz ku léembal ti' xux ek' o' ob.

*Tu idioma es la casa de tu alma
 Ahí viven tus padres y tus abuelos.
 En esa casa milenaria,
 hogar de tus recuerdos,
 Permanece tu palabra.
 Por eso,
 no llores la muerte de tu cuerpo
 ni llores la muerte de tu alma.
 Tu cuerpo
 permanece en el rostro de tus hijos;
 Tu alma
 Eternece en el fulgor de las estrellas.*

Benedict Anderson¹⁷ suggereix, fins i tot, que la força que ha tingut a l'època moderna la identitat nacional s'ha de relacionar amb el fet que ha substituït la reli-

15. Will KYMLICKA, *Ciudadanía multicultural*, cap. 5, *Libertad y cultura*, Mèxic, Paidós, 1996, p. 111-150.

16. Jorge Miguel COCOM PECH, fragment del llibre inèdit *El Chilam Balam de Calkiní*, tret de Natalio HERNÁNDEZ, *El despertar de nuestras lenguas / Quemán tlachixque totlahtolhuan*, Mèxic, Fondo Editorial de Culturas Indígenas i Diana, 2002, p. XI.

17. Benedict ANDERSON, *Imagined communities*, Londres, Verso, 1983. He utilitzat la versió francesa: *L'imaginaire national: Réflexions sur l'origine et l'essor du nationalisme*, París, La Découverte, 2002.

giositat tradicional quan va entrar en crisi després del segle XVIII. Crec que és interessant relacionar la idea d'Anderson, vàlida en el món modern, amb els canvis produïts en el món postmodern.¹⁸ La postmodernitat ha fet aflorar una crisi de les identitats col·lectives perquè els homes han deixat d'imaginar-les com una cosa que utòpicament era perenne, i, per tant, ja no els poden ajudar a sentir-se transcendents. Bauman associa la pertinença moderna a la comunitat amb un afebliment de la biografia i associa, contràriament, l'individualisme amb l'actual crisi postmoderna de la comunitat. I crec recordar que Berger i Luckmann també van relacionar *identitat col·lectiva, externalització i pèrdua de rellevància biogràfica*: «en la situació “cara a cara” la subjectivitat de l'altre m'és accessible a través de la màxima quantitat de símptomes», i, en una situació així, és difícil i innecessari imposar pautes rígides; en resum, «tota tipificació implica, òbviament, un anonimat incipient».¹⁹ Avui l'augment de l'individualisme està posant en qüestió la identitat col·lectiva i els trets que la defineixen. Per tant, també posa en qüestió la llengua.

b) Altres estudiosos, generalment historiadors que se situen en el corrent «modernista», creuen que les llengües van ser construïdes entre els segles XVIII i XIX, quan el nacionalisme, acabat d'inventar, va convertir els antics estats en estats liberals «constructors de nacions»: «van estimular i, en ocasions, forçar tots els ciutadans del territori de l'estat a integrar-se en institucions públiques comunes, amb una llengua comuna».²⁰ En aquesta situació, les minories etnoculturals es veien obligades a 1) acceptar l'assimilació dins el nou estat nació, 2) tractar de conservar el seu conjunt d'institu-

18. Bauman defineix la «modernidad líquida» com «la modernidad entendida como la modernización obsesiva y compulsiva. Una modernidad sin modernización es como un río que no fluye. Lo que llamo la modernidad sólida, ya desaparecida, mantenía la ilusión de que este cambio modernizador acarrearía una solución permanente, estable y definitiva de los problemas, la ausencia de cambios [...]. Pero en la modernidad líquida seguimos modernizando [...]. Ya no existe la idea de una sociedad perfecta en la que no sea necesario mantener una atención y reforma constantes». Les conseqüències d'aquesta «modernitat líquida» són la incertesa, la inseguretat i la vulnerabilitat. És a dir, la *precariedad* (concretada en por). En aquesta situació, «la única entidad que tiene una expectativa creciente de vida es el propio cuerpo. *La modernidad sólida confiaba en que más allá de la brevedad de la existencia humana se encontraba la sociedad impercedera. ¿Quién diría algo semejante hoy en día? [...] yo soy el elemento más impercedero de mi biografía.*» (Entrevista amb Zygmunt Bauman, «Culturas», 12 de maig de 2004. Vegeu, també del mateix Bauman, *Modernidad líquida*, Mèxic, FCE, 2003.) El subratllat és meu.

19. Vegeu Zygmunt BAUMAN, *Comunidad: En busca de seguridad en un mundo hostil*, Madrid, Siglo XXI, 2003 (l'original és de 2001) i Peter BERGER i Thomas LUCKMANN, *La construcción...*, p. 47-49.

20. Will KYMLICKA, *La política vernácula: Nacionalismo, multiculturalismo y ciudadanía*, Barcelona, Paidós, 2003, p. 9.

cions separades i distintes dins el nou estat nació o 3) aïllar-se totalment. El nacionalisme, doncs, seria el detonant de tot el procés, també de la creació de les nacions i dels trets que s'hi associen (cfr. Elliott, Hobsbawm, Gellner, Burke...).²¹ És cert que en els models nacionalistes de l'Europa del segle XIX (no en els immediatament anteriors de Sud-amèrica) els territoris i les llengües van prendre una importància cabdal, molt superior a la que havien tingut en el passat. Un comentari: el nacionalisme és la característica fonamental dels estats nació, i la neteja ètnica, que no comporta necessàriament la liquidació física dels individus, n'ha estat l'expressió permanent. I el cas d'Espanya n'és un exemple clar. Encara que aquests estats nació avui vulguin reservar l'etiqueta de *nacionalista* per a les nacions que només intenten imitar-los.

c) Però hi ha alguna cosa que falla en l'explicació dels historiadors modernistes: «si un projecte d'estat nació és allò que dona vida al nacionalisme i a una nova nació, què ha generat aquest projecte? No pressuposa una consciència nacional prèvia, encara que sigui només en algun grup social, que és aquell que ha conduït, justament, a reivindicar una nova estructura política per a una nova nació?»²² Per això hi ha raons per a pensar que entre els dos moments extrems en què perennialistes i modernistes han situat la construcció de les llengües europees (entre els segles VIII-IX, d'una banda, i els segles XVIII-XIX, de l'altra) hi havia hagut intents seriosos de facilitar la socialització d'una llengua per sobre dels idiomes naturals que pretenia ocultar.²³ Aquests intents han estat ben estudiats, tant a Itàlia com a França, a través de la discussió sobre *la bona llengua i les possibilitats d'accedir-hi*.²⁴ Una discussió, en definitiva, sobre la codificació. I és que la gran revolució esdevinguda en aquesta època va consistir, precisament, en la descoberta que la bona llengua, és a dir, la llengua produïda per les regles, podia estar a l'abast de tothom a través de l'estudi i del sotmetiment a les normes. La llengua, per tant, podia deixar de ser un tret estamental exclusiu d'uns i, lògicament, exclouent d'uns altres, per a esdevenir l'element clau de la cohesió i de la mobilitat social. Podia esdevenir, per tant, la base de la cultura amb què s'estava definint cada identitat col·lectiva.

21. Josep M. NADAL, «Les llengües en el naixement de l'Europa moderna», a *Actes del XIII Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, celebrat a Girona el setembre de 2003, en premsa.

22. Luis VILLORO, *Estado plural, pluralidad de culturas*, Mèxic, 1998, p. 30.

23. Aquesta ocultació de la variació és semblant als *oblits* a què fa referència Renan quan parla de la nació.

24. Josep M. NADAL, «“Són les llengües semblants a les aigües del mar”: normativa i història de la llengua», a August RAFANELL i Pep BALSALOBRE (cur.), *Estudis de filologia catalana: Dotze anys de l'Institut de Llengua i Cultura Catalanes. Secció Francesc Eiximenis*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 9-27, i «Les llengües en el naixement de l'Europa moderna», a *Actes...*

La llengua esdevenia, així, producte de les normes, i, consegüentment, la codificació lingüística es convertia en la peça clau del seu procés de construcció.²⁵ Aquesta funció productora de les normes hauria de fer-nos reflexionar sobre tres qüestions.

La primera es relaciona amb el debat entre ciència descriptiva i ciència prescriptiva i amb el paper productor i reproductor dels lingüistes, que sempre són prescriptius (també els pretesament descriptius) i, doncs, agents legitimadors de la llengua oficial.

La segona es relaciona amb el caràcter fonamentalment normatiu de la llengua i, com ja hem dit abans, amb la democratització que això implica. Ambdós fets poden lligar-se amb la identitat col·lectiva que es va construint. Danielle Trudeau²⁶ així ho afirma quan relaciona l'accés democràtic amb «le bon usage», que l'estudi i l'acceptació de la norma havien fet possible, amb la construcció de la monarquia absoluta a França. I també ho afirmen tots els que fan de les normes un element clau de la definició de la cultura, «una totalitat complexa, feta de normes, d'hàbits, de repertoris d'acció i de representació, adquirida per l'home en tant que membre d'una societat».²⁷

La tercera fa referència al fet que les normes fan la identitat col·lectiva en la mesura que una comunitat lingüística es defineix com una comunitat que se sotmet a les mateixes normes lingüístiques, tant les que regulen l'ús social de la llengua com les que en regulen, a partir de la codificació, la bondat i correcció intrínseques. El territori sotmès a unes mateixes normes determina la magnitud de la llengua i, per tant, la seva sostenibilitat. Aquest paper de les normes posa sobre la taula la relació entre la llibertat, que sol equivaler a un allunyament o fins i tot a una transgressió de les normes, i la seguretat, que sol equivaler a un sotmetiment més estricte a les normes.²⁸ I és en aquesta tensió, i només aquí, on hauríem de situar els debats sobre la llengua dels escriptors.

25. Les regles de la gramàtica són *regles constitutives*, i, per tant, fan que hi hagi una equivalència entre «la llengua que ha de ser» i «la llengua que és». Des d'aquest punt de vista, fer la gramàtica i el diccionari d'una llengua comporta una *selecció* de les frases i dels mots que hi són inclosos i una *selecció* de les frases i dels mots (és l'*oblit* a què he fet referència a la nota 23) que en són exclosos. Aquest és un element clau en l'ocultació de tot allò que passa a ser anomalia, és a dir no-llengua. Vegeu Josep M. NADAL, «La llengua de dins i de fora la caverna», a *Germà Colón: Les llengües romàniques juntes i contrastades*, Universitat Autònoma de Barcelona, col·l. «Cuadernos de Filología», p. 47-67, en premsa.

26. Danielle TRUDEAU, *Les inventeurs du bon usage (1529-1647)*, París, Minuit, 1992.

27. Jean-Pierre WARNIER, *La mundialització de la cultura*, Barcelona, Gedisa, 2002, p. 19.

28. No puc deixar de notar que a l'oposició *llibertat/seguretat* sol associar-s'hi l'oposició *universal/local*. Els termes d'aquestes parelles són una peça clau en les disputes lingüístiques.

Com podem explicar aquests fets del Renaixement? Penso que el trànsit de l'edat mitjana al Renaixement marca el moment clau en l'inici del pas de l'universalisme medieval a l'inici del nacionalisme modern. Avui, és clar, quan *nacionalisme* ha pres un significat nou associat a la voluntat de dotar la nació d'un estat,²⁹ sembla difícil que puguem continuar situant el naixement del nacionalisme en el segle XVI. Però és possible que les nacions ja existissin abans del nacionalisme. Xavier Torras, sense incloure la llengua entre les característiques bàsiques del grup, ho ha evidenciat per al cas català, i Adrian Hastings per al cas anglès.³⁰ Però les característiques de les nacions —la llengua, per exemple—, les hem de situar abans o després de les nacions? Un text tan representatiu del pensament modern com l'*Encyclopédie* ho explica així a l'article *langue*: «Rien de plus digne de la sagesse divine que d'avoir d'abord employé pour peupler promptement les différentes contrées, le même moyen qui lui sert encore aujourd'hui pour y fixer les habitants et en empêcher la desertion.»³¹ És clar, doncs, que per als enciclopedistes eren les llengües allò que va produir, o va ajudar a produir, les nacions, i no pas a l'inrevés.³²

Benedict Anderson³³ s'ha referit a alguns d'aquests canvis produïts a l'inici de l'edat moderna. Amb relació a la construcció de la nació i, de retruc, de la llengua, ha fet veure que el desenvolupament del *capitalisme d'impremta* va fer possible imaginar la nació: «Molt aviat van aparèixer tallers que [...] s'assemblaven més als tallers moderns que no pas als obradors medievals. Des de 1455, Fust i Schoeffer dirigien a Magúncia una impremta organitzada per a la producció en sèrie; vint anys més tard, una mica arreu d'Europa ja funcionen grans imprentes.»³⁴ Des d'aquesta perspectiva, «el llibre va ser la primera mercaderia industrial del tipus modern produïda en sèrie».³⁵ I re-

29. Josep LLOBERA, *De Catalunya a Europa: Fonaments de la identitat nacional*, Barcelona, Empúries, 2003. En aquest llibre s'hi troben referències bibliogràfiques de les grans obres recents sobre el nacionalisme.

30. Xavier TORRAS, *Patriotismo y dinasticismo: Cataluña en la monarquía hispánica de la casa de Austria (siglos XVI-XVII)*, 2003, treball inèdit, i Adrian HASTINGS, *La construcción de las nacionalidades*, Madrid, Cambridge University Press, 2000.

31. Sylvain AUROUX, *L'Encyclopédie «grammaire» et «langue» au XVIIIe siècle*, París, Maison Mame, 1973, p. 119.

32. Josep Ullastra, a la *Grammatica Cathalana* de 1753, situava les llengües com un producte de les nacions: «han procurad també ingeniosos los homens ceñir las lenguas ab assentáds preceptes i Reglas i mantenírlas i millorarlas, per medi d'ellas, dins los límits de sa Patria». Vegeu Josep M. NADAL, «“Són les llengües semblants a les aigües del mar”: normativa i història de la llengua», a August RAFANELL i Pep BALSALOBRE (cur.), *Estudis...*, p. 9.

33. Benedict ANDERSON, *L'imaginaire...*

34. Lucien FEVRE i Henri-Jean MARTIN, *L'apparition du livre*, París, Albin Michel, 1958, p. 191.

35. Benedict ANDERSON, *L'imaginaire...*, p. 45.

queria, precisament per això, un nou mercat. El «mercats» inicial de la impremta era universal: els llibres en llatí podien imprimir-se a qualsevol lloc³⁶ i vendre's arreu. Però el llatí era una llengua estamental reservada a la gent més lletrada i, consegüentment, tenia un mercat amb límits. Existia la possibilitat d'explotar un mercat alternatiu al del llatí: el de les llengües vulgars, si aquestes es construïen amb una magnitud raonable. I torno a subratllar aquesta condició encara que sigui una afirmació polèmica: la magnitud era, i avui continua sent-ho, un tret fonamental en la construcció de les llengües i ho continua sent per a la seva sostenibilitat posterior. Per això el nacionalisme dels estats nació ha procurat tan sovint fragmentar (és a dir, empètir) les llengües que vol eliminar.

4. En aquest context polític, la lectura es caracteritzava, entre d'altres, per dos trets: la *simultaneïtat* i l'*anonimat*. Molta gent que no es coneix llegeix en el mateix temps les mateixes coses. I és conscient d'aquest fet. És per això que a través de les llengües d'impremta i els seus productes comencen a ser imaginables i imaginades comunitats simultànies, transversals i seculars. I ja sabem que la nació «sempre s'ha concebut com una camaraderia profunda, transversal».³⁷ La gent que llegia el mateix, o que podia fer-ho, també podia imaginar-se com una part d'un conjunt d'individus que no es coneixien però que es pressuposaven idèntics (*identitat* ve d'aquí, al cap i a la fi). El col·lectiu esdevenia, així, una transparència, és a dir, un espai dins el qual no hi ha ombres perquè tot es pressuposa (necessàriament) semblant.

Però per què aquestes comunitats d'impremta es concreten en la nació?

En la societat moderna, l'anonimat és una característica de les noves aglomeracions i fa impossible la relació cara a cara, que, en basar-se en la coneixença directa de l'interlocutor, fins aleshores havia fet innecessària la identitat col·lectiva. Però avui, com ja en les grans ciutats del segle XVI, els homes vivim a la mateixa ciutat i no ens coneixem. Això ens duu a construir una identitat col·lectiva que defineixi un *nosaltres* i, inevitablement, un *ells*. I aquest *nosaltres*, fet de desconeguts, implica, com ja hem dit abans, les tipificacions. Per això el suport «al sentiment de *nosaltres*» acostuma a buscar-se en la il·lusió de la igualtat. Una igualtat, la dels de «dins», que sempre va acompanyada de l'emfasització de les diferències dels de «fora».³⁸ L'homogeneïtat cultural,

36. Lió i Venècia foren autèntics bastions de la impressió llatina amb un destí universal.

37. Benedict ANDERSON, *L'imaginaire...*, p. 21.

38. No crec que Michael Ignatieff (*El honor del guerrero*, Madrid, Santillana, 2002, especialment el capítol titulat «El narcisismo de la diferencia menor», p. 53-102) tingui raó quan afirma que les diferències

per tant, ha anat de bracet amb la identitat col·lectiva. De fet, és allò que ens permet de suposar que compartim uns coneixements (una llengua també!) amb els nostres conciudadans anònims. I aquesta suposició ens estalvia d'haver de redefinir constantment el sentit de cada cosa, fins i tot el sentit de qui som.³⁹

Benedict Anderson ha explicat el procés d'aquesta manera: «Aquestes llengües d'impremta van posar les bases de la consciència nacional de tres maneres diferents.

»En primer lloc, van crear, per sota del llatí però per sobre dels idiomes naturals, *camp d'intercanvi i de comunicació unificats*. Els parlants, a qui era difícil —i potser impossible— d'entendre's en la conversa oral, van poder a partir d'aleshores entendre's a través de la impremta i el paper. Fent això, progressivament van prendre consciència del fet que centenars de milers o fins i tot milions de persones pertanyien al seu mateix camp lingüístic i també del fet que aquest camp els era exclusiu. En la seva invisibilitat individual aquests *colectors* associats per la impremta es feien visibles com a conjunt i formaven un embrió de comunitat nacional imaginada.

»En segon lloc, el capitalisme d'impremta *va donar al llenguatge una fixesa inèdita* que, a la llarga, va contribuir a donar-li aquesta imatge d'antigor realment cabdal per a la idea subjectiva de *nació*.

»En tercer lloc, el capitalisme d'impremta *va crear llengües de poder* d'una naturalesa completament diferent de la de les antigues llengües administratives vernacles.»⁴⁰

que emfasitzem, sense aquest èmfasi, serien irrellevants: «El nacionalista toma los hechos neutrales —lengua, territorio, cultura, tradición e historia— y los convierte en una narración, con el propósito de crear una conciencia dentro del grupo que le conduzca a imaginar una identidad nacional con pretensiones de autogobierno. En otras palabras, el nacionalista toma las «diferencias menores» —*en sí mismas irrelevantes*— y las transforma en grandes distinciones» (p. 75); «el nacionalismo es el espejo cóncavo donde los creyentes ven sus características étnicas, religiosas y territoriales transformadas en gloriosos atributos» (p. 75-76). I com que «la sobrevaloración sistemática de lo propio supone implícitamente una devaluación sistemática de lo ajeno» (p. 76), aleshores «la mirada narcisista depende de la intolerancia» (p. 76). El subratllat és meu.

39. Peter L. BERGER i Thomas LUCKMANN, *Modernidad, pluralismo y crisis de sentido*, Barcelona, Paidós, 2002, p. 63.

40. Benedict ANDERSON, *L'imaginaire...*, p. 55-56. Benedetto Varchi, a l'*Ercolano*, publicat pòstumament el 1570, establia una tipologia de llengües clarament marcades pel poder. La distinció entre *llengües forasteres altres* (incomprensibles per a un parlant que no les coneix: per exemple, el turc o l'àrab per a un toscà) i *llengües forasteres diverses* (aquelles, en canvi, que en part poden ser enteses per un parlant que no les coneix) es basa en la comprensibilitat i es relaciona amb els conceptes de *distància lingüística* i de *diasistema* de què parlen els sociolingüistes d'avui. Les *llengües forasteres diverses* poden ser de dos tipus: *iguals* (quan tenen una dignitat equivalent: per exemple, els quatre dialectes de la Grècia antiga: dòric, jònic, àtic i

La creació d'un mercat d'intercanvi i de comunicació unificat, la codificació de la llengua i el nou desequilibri entre les diferents llengües són els elements lingüístics fonamentals de les noves nacions modernes. I aquestes nacions van construir una cultura compartida, que, en el nostre cas, va incorporar la llengua d'una manera fonamental. Aquesta cultura compartida feia tots els habitants de la nació, encara que només fos en el món de la il·lusió, iguals.⁴¹ És per això que la identitat nacional atàvica sempre ha pressuposat l'homogeneïtat lingüística.

Per anar acabant, deixeu-me llegir-vos un text català que expressa molt bé aquesta idea de territori, comunitat i homogeneïtat. I a més, fa referència a la llengua. Es tracta de la narració del miracle de sant Salvador d'Horta que apareix a la «Controvèrsia sobre la perfecció de l'idioma català»,⁴² escrita abans de 1731 per Agustí Eura, un savi barceloní que va néixer el 1680 i va morir, sent-ne el bisbe, a Orense el 1763:

Dos casats biscaïns portaren des d'aquell Regne a Catalunya una filla que era sorda i muda de naixement, i posant-la als peus del venerable fra Salvador d'Horta, los digué que estassen vuit dies en la iglésia pregant a Nostra Senyora, i que, després, parlaria la minyona.

Passats quatre dies parlà, però amb l'idioma del terreno en què estava. Aleshores, veen parlar a la muda, cridaren tots: —Miracle, miracle!—, però sos pares, com no entenien aquella llengua, estaven descontents i, al Senyor alçant la veu, deien que ells no volien ni demanaven que parlàs sa filla llengua catalana sinó biscaïna, i tornaren a fra Salvador a que li llevàs la llengua catalana i li donàs la de Biscaia.

Ell los respongué: —Vosaltres prosseguiu l'oració dels vuit dies—. Davant los minyons que corregeren a veure la novetat, digué: —Amics, la Verge santíssima vol que la noia parla català mentre estiga en aquest Principat de Catalunya; però en eixint d'ell, parlarà biscaí—.

Oint la resolució, se posaren luego los pares en camí i anaren molts amb ells

èdic) o *desiguals* (quan no tenen la mateixa dignitat, com ara els dialectes italians en relació amb el florentí). Aquesta darrera, es tracta, doncs, d'una classificació que ja prefigura l'ús interessat de la distinció entre *llengua* i *dialecte*. Vegeu Claudio MARAZZINI, *Storia della lingua italiana: Il secondo Cinquecento e il Seicento*, Bologna, Il Mulino, 1993, p. 155.

41. En el camp de la llengua, aquesta igualtat ha estat definida per Pierre Bourdieu com «la il·lusió del comunisme lingüístic». Pierre Bourdieu ha parlat de «l'illusion du communisme linguistique» a «La production et la reproduction de la langue légitime», dins *Ce que parler veut dire*, París, Fayard, 1982, p. 23-58.

42. Vegeu F. FELIU et al. (ed.), *Tractar...* La citació és de les pàgines 100-101.

per curiositat de veure lo nou miracle, i ho aconseguiren, perquè, en passar lo riu que divideix la Catalunya d'Aragó, al punt començà la noia a parlar la llengua biscaïna, clara i distintament.

5. En el *De vulgari eloquentia*, Dante ens explica que «com més llarg és el temps necessari per adonar-nos que una cosa canvia, més tendim nosaltres a considerar-la estable». ⁴³ En el món modern al qual m'he estat referint fins ara, els contactes entre cultures, que sempre havien existit encara que la gent no en fos conscient, eren lents i, a més, havien de passar pel filtre de l'enormitat de l'extensió dels territoris. Per això ni els contactes, ni els canvis que provocaven, no eren percebuts del tot. I també per això, encara que mai no era del tot real, l'homogeneïtat podia semblar una evidència inqüestionable en la qual ens sentíem segurs i còmodes.

Però avui tot ha començat a canviar. El món postmodern, el del segle XXI, ha facilitat que els contactes culturals es produeixin molt ràpidament i que siguin, com també els canvis que provoquen, ben visibles. ⁴⁴ Produir persones, socialitzant-les, que és allò que fa una cultura, implica molt de temps. Produir béns «culturals» per vendre, que és allò que pretén la indústria cultural global, ja és tota una altra cosa. ⁴⁵ Aquest és, aparentment, un dels grans canvis que s'han produït en el pas del segle XX al segle XXI: de la producció de subjectes socialitzats, on la cultura —i, doncs, la llengua— tenia un paper fonamental, s'ha passat a la producció de béns «culturals» per vendre. ⁴⁶ Les persones hem passat a ser, només, compradors potencials de qualsevol cosa. I en aquest context, trobem un segon gran canvi: com ha indicat Sami Naïr, «si abans es tractava de l'homogeneïtat nacional dins l'heterogeneïtat internacional, ara es tracta de l'heterogeneïtat nacional en el si de l'homogeneïtat econòmica internacional». ⁴⁷ Les nacions estan deixant de ser espais plens d'homogeneïtat, que és allò que les definia i els donava sentit a l'època moderna, per a convertir-se en els espais ideals de la diversitat. No sé quin paper hi tindran les velles llengües europees. Tant les que fins ara apareixien en tots els mapes com les que intentaven d'aparèixer-hi. Tampoc no sé quin paper hi tindran les noves llengües europees arribades amb els moviments migratoris. Unes llengües que mai no havíem pensat que podrien sortir

43. Dante ALIGHIERI, *De vulgari...*, XI.1, p. 83.

44. Jean-Pierre WARNIER, *La mundialización...*, p. 30, i Édouard GLISSANT, *Introducción a una poética de lo diverso*, Barcelona, Bronce, 2002, p. 83.

45. Jean-Pierre WARNIER, *La mundialización...*, p. 19.

46. Jean-Pierre WARNIER, *La mundialización...*, p. 93 i s.

47. Sami NAÏR, *El imperio frente a la diversidad del mundo*, l'Hospitalet de Llobregat, Areté, 2003, p. 25.

en un mapa de les llengües d'Europa. Tot això ens duu a dues reflexions. En primer lloc, que hem de repensar els vells estats nació perquè les velles nacions que hi han estat incloses han resistit obstinadament la destrucció de la neteja ètnica. En segon lloc, que també hem de repensar les velles nacions en què fins ara l'aparença d'homogeneïtat ens feia sentir tan segurs, perquè s'han convertit en l'espai de la diversitat. Les llengües, les velles de les nacions i les noves dels immigrants, hi hauran de tenir, n'estic segur, un paper fonamental.